

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulařılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
7(1):54-65 (2008)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış

Nevzat Artuç

Adıyaman Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Adıyaman

Özet: 1915 yılında dönemin İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından alınmış olan Ermeni Sevkıyatı kararı, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin bizzat isyan etmeleri ve Ruslarla işbirliği yapmaları nedeniyle alınmış bir güvenlik tedbiridir. Sevkıyat kararının alınmasını sağlayan İttihatçı lider kadro, savaş şartlarına rağmen, Ermeni kabilelerinin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için azami ölçüde gayret göstermişlerdir. 1915te yaşanan bu olaylar, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından İtilaf Devletleri'nin gölgesi altında kurulan İttihatçı karşıtı Osmanlı Hükümetleri tarafından yeniden gündeme getirilmiş ve hiç vakit kaybedilmeden yargıya havale edilmiştir. Yargılamalar sonucunda sevkıyat sırasında bazı üzücü hadiselerin yaşandığı kabul edilmiş, ancak bu olayların bir imha amacı taşımadığı özellikle vurgulanmıştır. Öte yandan Ermeniler, sevkıyat olayını II. Kanal Seferi sırasında İngiliz ordularında gönüllü olarak yer almakla protesto etmişlerdir. Yurt dışındaki Ermeni lobileri, savaştan sonra İttihatçı liderlere yönelik suikastlar düzenleyerek sevkıyat sırasında hayatlarını kaybetmiş olan Ermenilerin intikamını almak istemişlerdir. Sevkıyat kararının alınmasında hiçbir rolü olmayan Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'yı bile ölüm listelerine alarak meseleyi adeta bir kan davası haline getiren Ermeni Lobileri, günümüzdeki uzlaşmaz siyasetin temellerini atmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Sevkıyat, İttihat ve Terakki, Talat Paşa, Cemal Paşa.

A Different Approach Towards Armenian Events of 1915

Abstract: The decision of Armenian dispatch of 1915 is a security measure taken against the rebellions of Armenians living within the boundaries of Ottoman state and their co-operations with Russians. Despite the worst conditions resulted by the war, leading cadres of Unionist, who are behind the dispatch decision, do their best to meet the needs of the Armenian convoys. Soon after the World War I, the events of 1915 bring into agenda by the Ottoman cabinets established under power of the Entente Powers and it transferred to the court. Immediately. At the end of judgment verdict, it is accepted that some undesirable events happens during the dispatch. However, it is particularly stressed the fact that this is not done on purpose. On the other hand, Armenians protest the events of dispatch by joining voluntarily the British armies during the Channel expedition. The Armenian lobbies outside the Ottoman state want the leaders of Unionist cadres revenge on the Armenians who died during the dispatch by arranging plot attempts. Mustafa Kemal Pasha having no role in the decision of dispatch is also taken into the murder list. Thus, Armenian lobbies, who have seen the events as a cherish a vendetta, are responsible for the uncompromising policy of Armenia.

Key words: Armenians, Dispatch, Committe of union and prograssive, Talat Pasha, Djemal Pasha.

I. Giriş

Günümüzde en fazla tartışılan tarihi konuların başında *Ermeni Meselesi* ve bu meselenin en önemli süreci durumunda olup, 1915 Mayıs başlarında uygulamaya konulan ve ülkedeki Ermenilerin Suriye ve Mezopotamya'ya gönderilmelerini öngören sevkıyat kararı gelmektedir. Meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında Ermenilerin uzlaşmaz tutum sergilemeleri ve başta Amerika ile Fransa olmak üzere büyük devletlerin ülkemize yönelik siyasi çıkarlar gözetmesinin önemli rolü olmuştur. Çalışmamızda 1915'te yaşanan olaylara farklı bir açıdan bakabilmeyi ve söz konusu olaylarla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutabilmeyi amaçladık. Bu yüzden şimdiye kadar pek çok çalışmada ele alınmış olan Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihçesine, Birinci Dünya Savaşı öncesi yaşanan gerginliklere, Van, Zeytin İsyanları'nın ayrıntılarına değinmek yerine sevkıyat kararının alınmasına neden olan gelişmelere, bu kararın ne şekilde değerlendirilmesi gerektiğine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilere karşı olumsuz bir tutumda olup olmadığına, 1915 olaylarının yargılanma sürecine ve Ermenilerin bu mesele dolayısıyla ortaya koymuş oldukları uzlaşmaz tutumun boyutlarına orijinal belgelerden istifadeyle değinmeye çalışacağız.

1) 1915 Ermeni Sevkıyatı¹ Kararı Niçin Alınmıştır?

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalamış, 3 Ağustos'ta da seferberlik ilan etmişti. Ancak, Ermenilerin çoğunluğu seferberlikle ilgili alınmış olan kararlara uymamışlar, meclisteki Ermeni mebuslarından bir kısmı da Rusya'ya kaçmışlardı. Bu durum üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey², Erzurum Ermeni Mebusu Varteks Efendi'yi çağırarak, olası taşkınlıklar durumunda can ve mal kayıplarının önüne geçilebilmesi amacıyla sağduyulu hareket etmeye davet etmiştir. Bu sıralarda ortaya çıkan küçük çaplı olaylar bastırılmışsa da, 1915 Şubat'ında Zeytin ve Nisan ayı içerisinde Van, Çatak ve Bitlis'te baş gösteren geniş çaplı isyanlar, İttihat ve Terakki Hükümeti'ni oldukça güç durumda bırakmıştır³. Bölgedeki Ermeni isyanlarının giderek tehlikeli boyutlara ulaşması ve Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapıp, Müslüman ahaliyi katletmeye başlamalarının ardından, bu tarihe kadar iyi niyetini muhafaza eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan 1915'te tüm Vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını ve sorumlularının derhal tutuklanmalarını istemiştir⁴. Söz konusu genelgeyle Ermeni komitecilerine büyük bir darbe indirilmiş olmasına rağmen, isyan olaylarının önü alınamamıştır. Bu yüzden, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın⁵ 8-10 Nisan 1915 tarihli telgrafı üzerine Konya'ya sevklerine karar verilmiş olan Zeytin Ermenileri, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yukarıda belirtmiş olduğumuz ve güvenlik gerekçelerinin ileri sürüldüğü genelgesi üzerine Halep, Urfa ve Zor'a sevk edilmeye

¹ Konuyla ilgilenen pek çok araştırmacı, 1915'te yaşanan bu olaylar için *tehcir* kelimesini kullanmaktadır. Ancak, yurt dışındaki bazı Ermeni yazarlar *tehcir* kelimesinin ülke dışına sürülme, göç ettirme anlamlarına tekabül ettiğini iddia etmektedirler. *Tehcir* kelimesinin bu şekilde kullanılmasının hatalı olacağı kanaatindeyiz. Çalışmamızda tamamen Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gerçekleşmiş olan söz konusu olaya ilişkin, yukarıda belirttiğimiz şekilde bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek amacıyla *tehcir* ifadesi yerine *sevk ve iskân* tabirlerini kullanmayı uygun bulduk. Bu konudaki dayanak noktamız ise konuya ilişkin, 31 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ'da alınmış olan kararda kullanılan *sevk ve iskân* tabirleri olmuştur. Meclis-i Vükelâ'nın söz konusu kararı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995, ss.30-32. Benzer görüşler için bkz. M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996, s.165.

² Tevfik Çavdar. (1995). *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*. Ankara; Hasan Babacan. (2005). *Mehmet Talat Paşa (1874-1921) Siyasi Hayatı ve İcraatı*. TTK Basımı, Ankara.

³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, ss.5-8; Hikmet Özdemir. (2004). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. TTK Basımevi, Ankara, ss.53-66.

⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.7; Yusuf Halaçoğlu. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara, ss.38-45; Azmi Süslü. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Van, ss.78-79.

⁵ Nevzat Artuç. (2005). *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta.

başlanmıştır⁶. Olayların artarak devam etmesi üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Talat Bey'e bir yazı göndererek toplu halde bulunan Ermenilerin Rusya içlerine ve Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilmelerini istemiştir⁷. Talat Bey, Enver Paşa'nın bu yazısı üzerine Ermeni sevkıyatını fiilen başlatmış, birkaç hafta sonra da konuyu Meclis-i Vükelâ'ya havale etmiştir. Olağanüstü toplanan Meclis-i Vükelâ, 31 Mayıs 1915 tarihli toplantısının ardından Ermeni sevkıyatına dair gerekli resmi müsaadeyi vermiştir⁸. Sonuç olarak, Ermeni sevkıyatı kararı İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi, olası bir isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir niteliğinde olmayıp, Ermenilerin bizzat isyan etmeleri ve masum Türk-Müslüman halkı katletmeleri üzerine son çare olarak alınmıştır⁹. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, sevk kararının alınmasında amaçlarının Ermenileri imha etmek olmadığını, bilakis cephe gerisi güvenliğini sağlamak, Ermenilerin Ruslarla işbirliğini engellemek ve bu sayede Doğu Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni devleti senaryolarının önüne geçmek olduğunu belirtmiştir¹⁰. Başlangıçta savaş bölgeleriyle sınırlı tutulan sevkıyat kararı, ülke içerisinde olası bir iç savaşa meydan vermemek amacıyla Anadolu içlerinde yaşayan diğer Ermeniler için de uygulamaya konulmuştur¹¹. Bu arada Ermenilerin sevk edilmesini öngören kararın Almanya'nın teşvikiyle alındığına dair bazı iddialar bulunmaktadır¹². Ancak, Enver Paşa'nın ilgili yazısı gereğince Ermeni sevkıyatını başlatmış olan Talat Bey, 16 Aralık 1915'de ülke genelindeki tüm Vilayet ve Mutasarrıflıklara bir yazı göndererek, sevkıyat kararının herhangi bir devletin baskısı veya etkisi altında kalınmadan tamamen iç güvenlik gerekçeleriyle alındığını vurgulamıştır¹³.

2) Ülkedeki Ermeniler İçin Öngörülen, 31 Mayıs 1915 Tarihli Sevk ve İskân Kanunu Etnik Temizlik Çerçevesinde Değerlendirilebilir mi?

İmparatorluk geleneğine sahip bir devletin en temel görevlerinden birisi olan iç güvenlik meselesi, değişik etnik gruplar göz önüne alınarak problemsiz bir şekilde çözüme kavuşturulmalıdır. Osmanlı Devleti'nin, 1915'te artarak devam eden Ermeni saldırılarına karşı başta Doğu Anadolu olmak üzere ülkedeki Türk-Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak amacıyla, Ermeni vatandaşlarını buldukları bölgelerden kendi sınırları içerisindeki bir başka bölgeye sevk etme olayını bir etnik grubu imha etmek tabiriyle izah etmek mümkün değildir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz imparatorluk geleneğiyle yetişmiş ve bu geleneği özümsemiş İttihat ve Terakki liderlerinin ve sayısız etnik yapıyı yüzyıllardır bünyesinde barış ve huzur içerisinde yaşatma geleneği olan Osmanlı Devleti'nin, sınırları içindeki küçük bir Ermeni azınlığı özellikle hedef almış görünüyorsa tarihsel gerçeklerle de bağdaşmamaktadır.

⁶ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁷ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 109-110.

⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, ss. 30-32. Tunaya'ya göre Talat Bey, 26 Mayıs'ta Sadrazam Said Halim Paşa'ya bir yazı göndererek esasında bir Hükümet kararı olarak yayınlanması gereken kanunu, *İttihatçı bir yöntemle* tek başına çıkartmıştır. Meclis-i Vükelâ'nın kararı, Talat Bey'in bu yazısından 5 gün sonra çıkarılmıştır. T. Zafer Tunaya. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler*. C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, s.604.

⁹ İlber Ortaylı. (2005). Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele. *Hürriyet*, 6 Nisan, s.20.

¹⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915).

¹¹ Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 64.

¹² İlber Ortaylı, 2001'de Popüler Tarih'te ve 6 Nisan 2005'te Hürriyet Gazetesi'nde yayınlanan makalesinde Ermeni sevkıyat kararının alınmasında Alman Genelkurmayı'nın ısrarlı önerilerinin etkili olduğunu iddia etmektedir. İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 20. Aynı görüşler, bir başka çalışmada İlber Ortaylı'dan alıntı yapılarak savunulmuştur. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s. 39-40. Eldeki belgelerle uyumsuz olan gerek Ortaylı'nın gerekse Kılıç'ın bu yargılarına katılmamız mümkün değildir. Talat Bey tarafından yukarıda zikrettiğimiz tüm Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen, 16 Aralık 1915 tarihli genelge bu konuda aksi bir yargıya mahal bırakmamaktadır. Ayrıca Talat Bey, yurt dışına çıkışının ardından kaleme almış olduğu hatıralarında bir takım kötü niyetli propagandacılar tarafından kasıtlı olarak ortaya atılan bu tür iddiaların aynı zamanda Almanya'nın da onurunu zedelemeye yönelik olduğunu belirtmiştir. *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 77-78.

¹³ BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915).

İçerisindeki irili ufaklı birçok azınlık grubu muhafaza eden Osmanlı Devleti böyle bir iddianın muhatabı olmaktan çok uzak görünmektedir. Zira, böyle ciddiyetsiz ve asılsız iddiaların hiçbiri, aynı gerekçelerle sevkıyata tabi tutulmuş olan Arap ve Rumlar¹⁴ ile herhangi bir sevkıyata tabi tutulmayan Yahudi, Dürzi, Maruni, Kürt, Süryani, Arnavut ve Boşnak Osmanlı vatandaşlarından gelmemiştir. Kaldı ki sınırları içerisindeki tüm unsurları bir arada yaşatma ve bu sayede devletin bütünlüğünü muhafaza etme amacı güden İttihatçıların, salt Ermeni azınlığı kasıtlı olarak hedef almış olması tarihsel gerçeklerle örtüşmemektedir¹⁵. Ermenilerin sevkıyatı ve yerleştirilmeleri sırasında İttihatçı liderlerin resmi yazışmaları dikkate alınırca, onlarda öldürme düşüncesi yerine, tamamen insancıl kaygıların ağır bastığı açıkça görülmektedir. Şu gerçeği de belirtmemizde fayda olduğu kanaatindeyiz. Ermeni vatandaşlarımızın sevkıyatları sırasında yaşanan bazı çirkin olayların sorumlusu olarak içeride ve dışarıda pek çok araştırmacının İttihatçı liderleri hedef göstermesi büyük bir talihsizlik olup, son derece hassas bir dönemde ülke yönetimine gelmiş bu değerli insanların hayatlarına ve devlet görevlerindeki durumlarına ilişkin hiçbir bilgi ve belgeye sahip olunmadığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır¹⁶. Üst düzey resmi yazışmalar İttihatçı lider kadronun sevkıyat ve yerleştirme işlemleri sırasındaki tutumlarını açıkça gözler önüne sermektedir. Örneğin dönemin yabancı basını tarafından Enver Paşa'yla birlikte olayların baş aktörlerinden birisi olarak gösterilen Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in¹⁷; 14 Haziran 1915 tarihli Ermeni kafilelerine eşkıyalar tarafından yapılan her türlü saldırının en ağır şekilde cezalandırılmasını¹⁸, 12 Temmuz 1915 tarihli nakil ve sevkıyat sırasında kimsesiz kalmış Ermeni çocuklarının bakım, terbiye ve maiyetlerinin temin edilmesini¹⁹, 16 Ağustos 1915 tarihli Ermeni vatandaşların sevkıyat sırasında can, mal ve ırz

¹⁴ Mesela Ermenilerin ardından, 23 Nisan 1916 tarihli kararnameyle Suriye'den Anadolu'ya nakledilmeye başlanılan Arap ailelerin nakil işlemleriyle ilgili ayrıntılı bir genelge yayınlanmış, ulaşım masrafları tamamen devlet tarafından karşılanmış, iaşelerinde, mefruşat ve elbise ihtiyaçlarında kullanılmak üzere ilgili Vilayetlere gerekli tahsisatlar gönderilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 63/145 a, 145 b, 64/293, 72/66, 82/72, 82/98, 10 Nisan 1332, 31 Mayıs 1332, 8–13 Kanun-ı evvel 1333 (23 Nisan 1916, 13 Haziran 1916, 8–13 Aralık 1917). Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, ss. 271–283. Bunlara ek olarak Sadrazam Talat Paşa, 1917 sonlarında sevke tabi tutulmuş Arap ve Rum Osmanlı vatandaşlarının, tıpkı Ermeni vatandaşları gibi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanacağını taahhüt etmiştir. Talat Paşa'nın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 80/86, 8 Teşrin-i evvel 1333 (8 Ekim 1917).

¹⁵ İttihatçılar, 1909 Adana Olayları'nda olayları başlatan taraf olmalarına rağmen Ermenilere karşı her hangi bir tavır almamışlar, aksine *İttihad-ı Anasır* fikri çerçevesinde yaraların sarılmasına gayret gösterilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, ss. 69-73. Mahmut Şevket Paşa'nın, 11 Haziran 1913'te öldürülmesinin ardından kurulan ve İttihatçıların tam iktidar dönemlerinin ikinci kabinesi olarak bilinen Said Halim Paşa Hükümeti'nde Posta ve Telgraf Nazırlığı'na, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nde de başarıyla görev yapmış olan, Oksan Efendi adlı bir Ermeni getirilmiştir. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 114; *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Derleyen: Adem Sarıgöl), IQ Yay., İstanbul 2001, s. 263. Ayrıca İttihatçıların önde gelen isimlerinden Dr. Nazım ve Celal Bayar tarafından çıkarılan *Halka Doğru Dergisi*'nde, 1915 olaylarından 7 ay kadar önce yazılmış bir makalede; Ermeni vatandaşlarının matbaacılığa başlamalarının 400. yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen şenliklerden övgüyle bahsedilmiştir. Makalenin devamında ise, Ermenilerin yalnızca bir kısmı tarafından yapılan taşkınlıkların ve Ermeni olarak kabul ettikleri Arşakıyan krallarının fotoğraflarını taşımalarının Türk kardeşlerini incitmiş olduğu da nazik bir ifadeyle belirtilmiştir. *Halka Doğru*, Sa. 28, 17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913). Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İttihatçıların Ermenilere karşı özel bir düşmanlığının olduğunu iddia etmek tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

¹⁶ İttihatçı lider kadrosunun önde gelen isimlerinden Talat Paşa'nın; *Askeri bir önlemden başka bir şey olmayan sevkıyat kararı, vicdansız ve karaktersiz insanların elinde bazı üzücü hadiselerle yol açmıştır. Ancak İttihat ve Terakki yönetiminin Ermenilerin başına gelen bu hadiselerden dolayı son derece üzgün olduğu* şeklindeki sözleri de bu iddialarımızı desteklemektedir. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 77.

¹⁷ Mesela İngilizlerin ünlü yayın organı *The Illustrated London News*, 18 Eylül 1915 tarihli sayısında yaşananları Ermenilerin Almanların gözü önünde katledilmesi ve Enver Paşa ve Talat Bey'i de bu katliamın başlıca sorumluları olarak göstermiştir. *The Illustrated London News*, Sa. 361, 18 September 1915, ss. 502-503.

¹⁸ Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/9, 54/10, 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915); 54/162, 13 Haziran 1331 (16 Haziran 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* ss. 43–44, 52–53.

¹⁹ Dâhiliye Nazırı Talat Bey, sevkıyat esnasında yetim kalmış çocukların bakım ve iaşelerinin temini hususunda, 12 Temmuz 1915 tarihinde Vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle bu konuda gerekli işlemlerin bir an evvel tamamlanmasını istemiştir. Talat Bey'in ilgili genelgesi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/411, 28 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915). Dâhiliye Nezareti ayrıca, 26 Kasım 1915'te Elazığ Valisi Sabit Bey'e göndermiş olduğu telgrafla,

güvenliklerinin sağlanarak işlerinin temin edilmesini²⁰, 26 Eylül 1915 tarihli sevkiyat güzergâhlarında ihmali görülen kamu mensuplarının görevden alınmalarını²¹, 27 Ekim 1915 tarihli yaklaşan kış şartları dolayısıyla yola çıkartılmışlar müstesna olmak kaydıyla yeni sevkiyatların yapılmamasını²², 25 Kasım 1915 tarihli Ermeni sevkiyatının geçici olarak durdurulmasını²³, 15 Mart 1916 tarihli söz konusu sevkiyatın tamamen durdurulmasını²⁴ ve 1 Temmuz 1917 tarihli Ermenilere karşı boykot çağrısında bulunanlara şiddetle karşı çıkılmasını isteyen yazıları²⁵ günümüz Dünya kamuoyu ve Ermeni diasporası tarafından ortaya atılan haksız ve temelsiz iddiaların gerçeklerden ne kadar uzak olduğunu gözler önüne sermektedir. Yine İttihatçı lider kadrosunun önde gelen isimlerinden birisi olan ve Bahriye Nazırlığı ile IV. Ordu Kumandanlığı gibi son derece önemli ve kritik görevlerde bulunan Cemal Paşa'nın şimdiye kadar gün yüzüne çıkmamış ancak, *Ahmed Cemal Paşa* adlı biyografik doktora çalışmamızın sonucunda aydınlığa kavuşan, Paşa'nın hem sevkiyat sırasında hem de sevkiyat sonrasındaki genel tutumuna ilişkin detay bilgi ve belgeler, özellikle İttihatçı liderlere yönelik ithamların ne denli haksız ve mesnetsiz olduklarını ispatlamaktadır. Zira Ermenilere yönelik sevkiyat kararının alınmasında Cemal Paşa'nın hiçbir rolü olmamış ve bu kararının alınmasına kadar geçen sürede kendisine konuyla ilgili bilgi dahi verilmemiştir²⁶. Sevkiyat olayının başlaması üzerine Cemal Paşa, Ermenilerin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya gönderilmelerine karşı çıkmıştır. Ona göre, Hükümet tarafından öngörülen bölgeye sevk edilecek Ermeniler, çok büyük zorluklarla karşılaşacaklardı. Paşa'nın bu düşüncesine dayanak teşkil eden en önemli neden ise, bölgenin oldukça karışık olması ve yeni gelecek Ermeni kabilelerinin bu durumdan olumsuz yönde etkilenecekleri gerçeğiydi. Cemal Paşa'nın bu tutumu, İttihat ve Terakki içerisinde küçük çaplı münakaşalara bile sebep olmuştu. Mesela, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi azalarından olan Dr. Bahattin Şakir Bey; *Biz Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamüretülaziz, Diyarbakır muhacirlerinin yüzde doksan beşini Musul cenubuna gönderiyoruz,*

yaklaşan kış şartları sebebiyle kimsesiz kalmış Ermeni kadın ve çocuklarının sevk edilmeyerek civardaki uygun köylere yerleştirilmesini istemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 58/124, 12 Teşrin-i sani 1331 (25 Kasım 1915).

²⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915).

²¹ BOA, *DH.ŞFR*, 56/186, 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915). Talat Bey, sevkiyat sırasında gerekli ciddiyeti göstermeyip lakayt davranması nedeniyle Tenos Kaymakamı Cemil Bey'i azletmiştir. BOA, *DH.ŞFR* 57/105, 11 Teşrin-i evvel 1331 (24 Ekim 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 115, 433. Aynı uygulamalar çerçevesinde sevk edilen Ermenilerden cüzi miktarda paraya ev satın almış olan bir polis memuru bile en ağır şekilde cezalandırılmıştır. BOA, *DH.ŞFR*, 56/236, 17 Eylül 1331 (30 Eylül 1915).

²² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 117.

²³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 12.

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77. 31 Aralık 1918'de sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin geri dönüş karamamesi çıkartılmıştır. Ancak geri dönen Ermeni nüfusu hakkında kesin rakamlara sahip değiliz. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 82-84. Öte yandan sevke tabi tutulan Ermeni nüfusu hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. Yusuf Halaçoğlu'na göre (8 Şubat 1916 tarihi itibarıyla) yaklaşık 438.000, T. Zafer Tunaya'ya göre (Kamuran Gürün'den naklen) 702.500 Ermeni sevk edilmişti. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 604. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmış olan bir çalışmada; Birinci Dünya Savaşı boyunca Ermeni vatandaşlarımızdan 500.000'i savaş bölgesi olmayan Suriye ve Irak'a sevk edilmişler, 350.000 ile 500.000'i Doğu Anadolu ve Karadeniz üzerinden Kafkaslara göç etmiştir. Savaş müddetince, salgın hastalıklar ve doğal ölümler de dâhil, toplam 200.000 civarında Ermeni vatandaşımız hayatını kaybetmiş ve 400.000 ile 500.000 civarında Ermeni vatandaşımız ise sevkiyattan muaf tutulmuştur. Bu rakamlar, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan toplam Ermeni nüfusunun 1.500.000 olduğunu dikkate aldığımızda gerçeğe daha yakın görünmektedir. Konuya ilişkin olarak geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 106. Öte yandan sevkiyat sırasında hayatını kaybeden Ermeni sayısı hakkında da çelişkili iddialar bulunmaktadır. İngiliz basınına göre, sevkiyat sırasında toplam 800.000 Ermeni öldürülmüştür. *The Illustrated London News*, Sa. 361, 18 September 1915, s. 502-503. Ancak bu rakamların abartılı ve kasıtlı olduğu kesindir.

²⁵ BOA, *DH.HMŞ*, 14/77, 18 Haziran 1332 (1 Temmuz 1917).

²⁶ *Talat Paşa'nın Hatıraları* (1946). Yayına Haz. Enver Bolayır, İstanbul, s. 138; Cemal Paşa. (2001). *Hatıralar*, Yayına Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, s. 422. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat'ı, Ermeni sevkiyatı hakkında lazım gelen izahatı vermek üzere ancak Ekim ayı sonlarında Cemal Paşa'ya gönderebilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 57/155, 57/157-158, 57/313, 15/24 Teşrin-i evvel 1331 (28 Ekim/7 Kasım 1915).

siz ise onları Halep'e sevk ediyormuşsunuz sözleriyle Cemal Paşa'nın bu konudaki düşüncelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa; *Bu namda bir vali ve kumandan tanımıyorum* sözleriyle Dr. Bahattin Şakir'i Enver Paşa'ya şikâyet etmiş ve onun, bu mesele üzerinde hiçbir salahiyyete sahip olmadığını belirtmek istemiştir. Neticede bu mücadeleden galip çıkan taraf Cemal Paşa olmuştur. Onun yoğun ısrarları üzerine, 1915 Temmuz ayından itibaren Suriye'ye de Ermeni muhacirleri gönderilmeye başlanmıştır²⁷. Cemal Paşa'nın, Ermenileri Suriye'de iskân etmeye yönelik ısrarında ondaki insancıl kaygıların çok büyük etkisi olmuştur²⁸. Cemal Paşa ayrıca, IV. Ordu mıntikasına yapılan Ermeni sevkıyatının²⁹ problemsiz bir şekilde gerçekleştirilmesi uğruna çok büyük çaba sarf etmiştir³⁰. Nitekim Paşa'nın, 19 Haziran 1916'da bölgedeki Vilayet ve Mutasarrıflıklara göndermiş olduğu Ermeni kabilelerine iyi muamele edilmesi yönündeki ihtar tebligatı da bu konudaki hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır³¹. Cemal Paşa bu ihtarla yetinmemiş, sevkıyat sırasında zafiyet gösteren Osmaniyeli Mutasarrıfı Fethi Bey ve İslâhiye Kaymakamı Nusret Bey'i görevlerinden azletmiştir. Onun bu tutumunu kendi yetki alanına müdahale olarak algılayan Dâhiliye Nazırı Talat Bey, bu olay üzerine Cemal Paşa'ya sert bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta Talat Bey; Mutasarrıf ve Kaymakam gibi mülki amirlerin değiştirilmesi ve azil işlemlerinin doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilerek yapılmasını, Cemal Paşa'nın söz konusu mülki amirleri tek başına görevden almasının doğru bir uygulama olmadığını, bu yüzden Fethi ve Nusret Beylerin mağduriyetlerinin giderilmesi maksadıyla tekrar görevlerine dönmelerinin gerekliliğini savunmuştur³². Yaşanan bu yetki tartışmasının ardından Ermeni vatandaşlarının haklarını koruma hususundaki insancıl tutumunu artırarak devam ettiren Cemal Paşa, bu doğrultuda Ermeni mebusları Zöhrap ve Varteks Efendileri katleden ve İttihat ve Terakki mensubu olduğu iddia edilen Çerkez Ahmet ve Nazım isimli iki zanlıyı uzun uğraşlardan sonra yakalatarak idam ettirmiştir³³. Cemal Paşa bunların dışında Suriye'ye gelen Ermeni kabilelerinin iâşesi işiyle yakından ilgilenmiş³⁴, onlar için yeni köyler, hastaneler³⁵ ve yetim kalan çocukları

²⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 55-A/14, 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915). İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Cemal Paşa'ya gönderilen, 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta Suriye'ye Ermeni sevkıyatı için gerekli işlemlerin tamamlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. BOA, *DH.ŞFR*, 54/270-1, 18 Haziran 1331/18 Şevval 1333 (1 Temmuz 1915). Ayrıca, Talat Bey'in Halep Vilayeti'ne göndermiş olduğu, 29 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Ermeni kabilelerinin kısım kısım Suriye'ye sevklerine başlanıldığından bahsedilmektedir. BOA, *DH.ŞFR*, 54-A/167, 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915). Bu duruma göre, Ermenilerin Suriye'ye sevkıyatlarına Temmuz ayından itibaren başlanılmıştır. O halde ilk Ermeni kafilesi, Ağustos-Eylül aylarında söz konusu bölgeye ulaşmış olmalıdır. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 268. 28 Mart 1917 tarihinden itibaren ise, sevkıyata tabi tutulmuş olan Ermenilerin Zor'a sevkinden tamamen vazgeçilmiş, bunun yerine Suriye'nin Kuzey bölgeleri uygun görülüş, Ermenilerin büyük bir kısmı Cemal Paşa'nın isteği ve dönemin Sadrazamı Talat Paşa'nın onayı ile Suriye'ye nakledilmişlerdir. Öyle ki Talat Paşa, Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu, 28 Mart 1917 tarihli yazısında, Suriye'de hangi bölgelerde daha ne kadar Ermeni iskân edilebileceği hususunda bilgi istemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 74//275, 74/281, 28 Mart 1333 (28 Mart 1917).

²⁸ F. Rıfki Atay. (1981). *Zeytindağı*, İstanbul, ss. 65-66; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 269. Ermeni cemaatleri, göstermiş olduğu bu insancıl davranışlardan dolayı Cemal Paşa'ya defalarca şükranlarını bildirmişlerdi. *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 138.

²⁹ Cemal Paşa'ya göre bölgeye nakledilen toplam Ermeni nüfusu ortalama olarak 150.000 civarındadır. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 422. Eski Hariciye Nazırlarından Noradungian Gabriel Efendi ise, Lozan Konferansı tali komisyonuna sunmuş olduğu raporunda 140.000 rakamından bahsetmiştir. Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 141.

³⁰ Bu konuda Dâhiliye Nezareti de ilgili valiliklere gereken uyarılarda bulunmuştur. BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915). Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Cemal Paşa, Suriye'de yalnızca Ermenilerin iskân işiyle uğraşmamıştır. Aynı zamanda Trablusgarp ve Cezayir'den göç eden Türk-Müslüman muhacirlerinin iskân edilmeleri için de büyük çaba göstermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 60/10, 2 Kanun-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).

³¹ A. Fuad Erden. (1954). *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*. İstanbul, s.121; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 269.

³² Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 58/141, 15 Teşrin-i sâni 1331 (28 Kasım 1915).

³³ F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, ss.66-67; Levon Panos Dabağyan. (2001). *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*. İstanbul, ss.256-259; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, ss.269-270.

³⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 57/317, 24 1331 (6 Kasım 1915).

³⁵ Hikmet Ö. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölüm (1914-1918)*, T.T.K. Yay., Ankara, ss.244-250.

için de belirli şehirlerde yetimhaneler kurdurtmuştur³⁶. Bölgedeki insancıl ve başarılı çalışmaları yakından takip eden İttihat ve Terakki Hükümeti, Suriye'ye gelmiş olan Ermeni kabilelerinin iâşesi için göndermiş olduğu paraların dağıtımını işini de bizzat Cemal Paşa'nın inisiyatifine bırakmıştır³⁷. Cemal Paşa bu çalışmalara ek olarak, Talat Bey'in de uygun görmesiyle, İstanbul'da bulunan eski Ermeni Patriği Ormanyan'ın Şam'da ikamet ettirilmesini³⁸ ve Patrikhane'ye 2000 Lira gibi yüklü bir yardımın verilmesini sağlamıştır³⁹.

Bu arada sevkıyla birlikte bölgedeki nüfus dengelerinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İttihat ve Terakki Hükümeti bu yüzden ülkedeki tüm Ermenileri Rus Açmiyazın (Eçmiyazın) Katogikosluğu'nun tesirinden kurtarmak istemiş, Sis Katogikosluğu ile İstanbul Patrikliği'nin birleştirilmesine karar vermiştir. Bu amaçla, Kudüs'te ikamet eden Sis Katogikosu'nu ikna etme görevi de Cemal Paşa'ya verilmiştir⁴⁰. Bu görev Paşa tarafından başarıyla yerine getirilmiş olup, ülke içerisindeki tüm Ermeniler, 10 Ağustos 1916 tarihinden itibaren Kudüs'te tek bir makama bağlanmıştır⁴¹. Cemal Paşa, bu tarihten itibaren de Ermeni Patrikhanesi'nin her türlü meselesiyle yakından ilgilenmiştir⁴². Nitekim onun bu yakın ilgi ve alakasından dolayı, Ermeni Katogikosu Sehak Efendi, cemaati ve mezhebiyle ilgili bütün resmi müracaatlarını Cemal Paşa'ya yapmıştır. Bu durum üzerine, cemaat ve mezheplerle ilgili her türlü meselede tek yetkili merci olan Adliye ve Mezahip Nezareti, Sehak Efendi'ye resmi yazışmalarını Cemal Paşa'yla değil, bizzat kendileriyle yapmaları gerektiği şeklinde bir uyarıda bulunmak zorunda kalmıştır⁴³.

Cemal Paşa öbür taraftan yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin bölgeye sızarak propaganda faaliyetlerine katılmalarına engel olmaya çalışmıştır⁴⁴. Paşa, bu doğrultuda Halep'te sahip olduğu oteli kumarhane ve fuhuş evi olarak kullanan ve Ermenileri kıskırttığı haber alınan Baron isimli bir Ermeni'nin derhal bölgeden uzaklaştırılmasını emretmiştir⁴⁵. Ayrıca, Talat Bey'in uyarıları doğrultusunda, çetelerle münasebet içerisinde bulunan Ermenileri tevkif ettirerek haklarında soruşturma açtırmıştır⁴⁶.

³⁶ Cemal Paşa, mevcut yetimhanelerin ihtiyacı karşılayamaması üzerine, Ermeni çocuklarının bir kısmını Türk yetimhanelerine yerleştirmiş, kanuni engelleri aşmak için de bu çocuklara Türk-Müslüman isimleri verilmesini sağlamıştır. H. Edip Adıvar, *Memories of Halide Edip*, London 1926, s. 428-429.

³⁷ Talat Bey, Enver Paşa ile görüş alışverişinde bulduktan sonra Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu, 8 Nisan 1916 tarihli telgrafında, Ermenilere yabancılar tarafından gönderilen para yardımlarının kabul edilmemesini ve bu işin ya mahalli hükümetler ya da Cemal Paşa'nın kontrolü altında yapılmasını özellikle ifade etmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 62/276, 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916).

³⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 67/28, 3 Ağustos 1332 (16 Ağustos 1916). Cemal Paşa'nın girişimiyle, Ormanyan'a birkaç hafta içinde Kudüs'te devamlı ikamet hakkı da verilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 67/130, 16 Ağustos 1332 (29 Ağustos 1916).

³⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 76/147, 15 Mayıs 1333 (15 Mayıs 1917). Ayrıca bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 270.

⁴⁰ Osmanlı Hükümeti, ilk başlarda Kudüs'teki Ermeni Patrikhanesi'ni tanımamıştı. Heyet-i Vükelâ, yukarıda belirttiğimiz birleşme olayından sonra Patrik'in Sis'te oturmasına karar vermiş, ancak bu mümkün olmayınca Kudüs'e razı olmuştur. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/136, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916). Ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III/3, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991, s. 49-59.

⁴¹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. III/3, s. 57.

⁴² Mesela Kudüs'teki Ermeni Katogikos ve Patrikliği, Mar-ı Yakup Manastırı'nın tamir ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için Cemal Paşa'dan yardım istemişlerdir. Hükümet, Paşa'nın ilgili başvurusu üzerine herhangi bir zaruret bulunmadığı halde, hem paskalya vesilesiyle hem de Ermeni cemaatinin kötü niyetli kişilerin propagandalarına maruz kalmasını engellemek amacıyla yeterli paranın temini için çalışacağını, olmadığı takdirde söz konusu manastıra bağlı emlak vergilerinin tecil edileceği sözünü vermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 72/224, 20 Rebiülahir 1335 (13 Şubat 1917).

⁴³ BOA, *DH.ŞFR*, 69/71, 10 Teşrin-i evvel 1332 (23 Ekim 1916).

⁴⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 60/35, 3 Kanun-ı sâni 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

⁴⁵ BOA, *DH.ŞFR*, 66/192, 3 Kanun-ı sâni 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

⁴⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 63/307, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

3) Sevkiyat Kararının Yeniden Gündeme Getirilmesi ve Yargılanma Süreci

1915'te gerçekleşmiş olan Ermeni sevkiyatı, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ve İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkışının⁴⁷ hemen ardından, İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kurulan İttihatçı aleyhtarı Osmanlı Hükümetleri tarafından yeniden gündeme getirilmiştir⁴⁸. Birinci Damat Ferit Paşa Kabinesi döneminde, Almanya'da oldukları belirlenen İttihatçı liderlerin iadeleriyle ilgili Hariciye Nezareti'nin isteği üzerine tesis edilen Sıkıyönetim Mahkemesi Tahkik Heyeti tarafından hazırlanmış olan, 21 Mart 1919 tarihli *İzahname*'de 1915 Ermeni sevkiyatı için *askeri sebeplerden dolayı Hükümet-i Osmaniye'ce alınmış bir tedbir* ibaresi kullanılmıştır⁴⁹. Söz konusu belgede sevkiyat olayının etnik bir imha hareketi olmadığı belirtilmesine karşın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi azasından Dr. Bahaddin Şakir ile Trabzon eski Valisi Cemal Azmi Bey'in, 1915 Haziran'ında Erzincan ve Trabzon'da bir takım olumsuz hadiselerin içerisinde yer aldıkları iddia edilmiştir. Bu iddialara göre; Dr. Bahaddin Şakir Bey, 1915 Haziran ayı içerisinde Erzurum ve Erzincan'dan yola çıkartılmış olan Ermenilerin Kemah Boğazı'nda pusuya düşürülerek Kürt çetecilerin saldırılarına maruz kalmalarına sebebiyet vermiştir. Bu saldırılar sonucunda Ermeni kafilesinin tamamı imha ve yanlarında bulunan değerli eşyaları da gasp edilmiştir⁵⁰. Cemal Azmi Bey ise, Trabzon'dan gerçekleşen sevkiyat sırasında⁵¹ kimsesiz kalmış ve yetimhanelere yerleştirilmiş Ermeni çocuklarını, yetimhanelerden çıkartılıp kayıklara bindirilerek Trabzon'a bir buçuk-iki saat mesafede Karadeniz'e atılarak öldürülmelerine neden olmuştur⁵². Ancak bu iddiaların İttihatçılara karşı adeta bir kan davası düşmanlığıyla tavrı almış ve İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kalmış Osmanlı Hükümetleri döneminde gündeme getirilmiş olduğunu dikkate almak durumundayız. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden Talat ve Cemal Paşaların yukarıda bahsetmiş olduğumuz insancıl tutumlarına rağmen, Dr. Bahattin Şakir⁵³ ve Cemal Azmi Beylerin böyle çirkin ve yakışsız bir eylemin içerisinde planlı ve kasıtlı olarak yer almış olabileceklerini düşünmek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi yapısı dikkate alındığında, neredeyse imkânsız gibi görünmektedir⁵⁴. Ayrıca Erzincan ve Trabzon'da

⁴⁷ İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkışına neden olan gelişmeler ve mevcut Hükümetlerin konuya ilişkin tutumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 295–304.

⁴⁸ BOA, *DH.HMŞ*, 6-2/12-30, lef. 1, 3 Kanun-ı evvel 1334 (3 Aralık 1918).

⁴⁹ BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919).

⁵⁰ BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919). Erzurum Alman Konsolosu Scheubner, 26 Haziran 1915'te İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne göndermiş olduğu raporunda; Erzurum'daki Ermeni kafilelerinin Erzincan'a sorunsuz bir şekilde ulaştıklarını, Erzincan'dan Urfa'ya hareket ederken Kemah Boğazı'nda bir takım tatsız olayların yaşandığını, toplam zayıat hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığını, ancak zayıatın 10.000 ile 20.000 olduğu yönünde haberler bulunduğunu ifade etmiştir. Bu tür üzücü hadiselerin savaş şartları nedeniyle ortaya çıkan güvenlik zafiyetlerinden kaynaklandığını, ancak zikredilen zayıat raporlarının, duyumlardan ibaret olması nedeniyle, fazlaca abartıldığı kanaatindeyiz. Konuya ilişkin olarak bkz. Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 80–82.

⁵¹ Trabzon'da gerçekleşen Ermeni sevkiyatıyla ilgili yargılamalar, 26 Mart–10 Kasım 1919 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 146–156.

⁵² BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 310. Ermeni iddialarının önde gelen savunucularından Lord Bryce, İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda Trabzon'da teknelere doldurulan 8–10 bin Ermeni'nin Karadeniz'e boşaltıldığını iddia etmiştir. Buradaki çelişkili ifadelerden hareketle Cemal Azmi Bey'e yöneltilen bu suçlamaların sistemli bir propagandanın ürünü olduğunu rahatlıkla iddia edebiliriz. Nitekim Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld söz konusu iddialarla ilgili olarak Hükümet'ine göndermiş olduğu, 25 Temmuz 1915 tarihli raporunda Trabzon'da Ermeni kıyımı oluyor şeklindeki iddiaların tamamen mesnetsiz olduğunu ifade etmiştir. Lord Bryce ve Bergfeld'den aktaran: Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 78–79 ve 89.

⁵³ Dr. Bahaddin Şakir Bey hakkında yapılan bir çalışmada onun Ermenilere karşı özel bir düşmanlığının bulunmadığı hatta ailesinin dış hekimliğini bile bir Ermeni hekimin yaptığı iddia edilmiştir. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahaddin Şakir*, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 148.

⁵⁴ Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler için Hariciye Nezareti'nce hazırlanmış olan iade dosyasında; Adliye Nezareti'nin, 8 Mayıs 1335 tarih ve 29/25596 numaralı tezkeresinde adı geçen İttihatçıların Ermenilere yönelik uygunsuz faaliyetlerde buldukları, bu suçun Ceza Kanunnamesi'nin 45, 170 ve 252. maddelerine temas ettiği, bu sebeple kanuni işlemlerin yerine getirilmesi için Almanya ile 11 Ocak 1917'de yapılmış olan iade anlaşmasının 5. maddesi gereğince iade taleplerinin bir an evvel yerine getirilmesi istenmiştir. BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 32,

gerçekleştiği iddia edilen bu üzücü hadiselerin varlığını kabul etsek bile, bunları Ermenilere yönelik bir etnik temizlik uygulaması olarak değil, savaş şartları nedeniyle yeterli güvenlik önlemlerinin alınmamış olmasından kaynaklanmış münferit olaylar olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim İttihatçı liderlerin Almanya'dan iadelerinin istenmesinde⁵⁵ ve 27 Nisan 1919'da gıyaben başlayan yargılanmaları sırasında, Ermeni sevkıyatıyla ilgili planlı ve kasıtlı olarak imha eylemlerinde bulunma suçu telaffuz dahi edilmemiş olup, bunun yerine sevkıyat sırasında işlenen suçlar ibaresi kullanılmış⁵⁶, bu konuda Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler dışındaki İttihatçı liderler için her hangi bir ceza söz konusu olmamıştır⁵⁷.

4) Sevk ve İskan Kanunu'na Karşı Ermenilerin Tepkisi

Ermenilerin sevkıyat olayına karşı ilk tepkisi, 1916 yılında gerçekleşen II. Kanal Seferi sırasında olmuştur. Dönemin Roma Sefiri Galip Bey tarafından IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen, 23 Şubat ve 18 Nisan 1916 tarihli istihbarat raporlarında, Mısır'da bulunan İngiliz Ordusu'nda yaklaşık olarak 15.000–20.000 civarında gönüllü Ermeni ve Yahudi birliklerinin bulunduğu bahsedilmiştir⁵⁸. Söz konusu raporlarda Ermeni gönüllülerinin sayısı ve nereden geldikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Arşivi'nde bulunan bir kısım belgede savaş yıllarında Türkiye'den kaçarak çeşitli yollardan Mısır'ın Süveyş Kanalı'nın başlangıcında yer alan *Port Said* kentinde bir mülteci kampında toplanmış olan Ermenilerden bahsedilmektedir. Söz konusu belgeler arasında *Port Said*'deki Ermeni kamplarını ziyaret eden Marshall N. Fox'un bir mektubu da yer almaktadır. Bu ilginç mektupta Fox, 1916–1918 yılları arasında *Port Said* Ermeni kamplarını ziyareti sırasında kampta yalnızca kadın ve çocukların bulunduğunu, erkeklerin ise *Legion d'Orient*'de silâh altında bulunduğunu ifade etmiştir⁵⁹. Yukarıdaki iddiamızı destekleyen bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, sevkıyat sırasında ülke dışına kaçmayı başarabilmiş olan Ermeniler, büyük bir olasılıkla, 1915'te yaşanan sevkıyat olayına karşı bir tepki olarak II. Kanal Seferi sırasında İngiliz Ordusu'nda gönüllü olarak görev almışlardır. Ermeniler bu tepkinin yanı sıra, 1915'te gerçekleşen sevkıyat olayını, Türkiye üzerinde çeşitli emelleri bulunan büyük

32/1, 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919). Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler hakkında gerekli evrak, 19 Nisan 1919 tarih ve 11/14353, 16/15143 numaralı iki kıta tahriratla birlikte Bern Sefareti vasıtasıyla İsviçre Hükümeti'ne de gönderilmiştir. BOA, HR. HMŞ.İŞO, 108/2, lef. 6/1, 6/2, 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919).

⁵⁵ Hariciye Nezareti, Alman elçisini çağırarak ülkelerinde bulunduğu öne sürülen İttihatçıların, 11 Ocak 1917'de iki ülke arasında imzalanan ve suçluların iadesini içeren anlaşma gereğince iadelerini talep etmiştir. Gotthard Jaeschke'ye göre Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa, Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesi gereğince, 11 Kasım 1918 tarihli sözlü notayla Alman yetkili makamlarına başvurmuştu. Notadaki ilginç nokta İttihatçıların yanlarında bol miktarda devlet parasını götürmüş olmaları ve Ermeni davasından da sorumlu olduklarının belirtilmiş olmasıydı. Buna karşılık Almanya Hükümeti, 11 Ocak 1917 tarihli suçluların iadesi anlaşmasında belirtilmiş olan hükümlerinin yerine getirilmesi halinde söz konusu notayı kabul edeceğini bildirmiştir. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 172. Ancak, iade talepleriyle ilgili Adliye Nezareti tarafından hazırlanmış olan tezkere suretlerinde Jaeschke'nin iddia ettiği Ermeni davasıyla ilgili hususlar bütün İttihatçıları için değil, Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler için söz konusu olmuştur. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, HR. HMŞO. İŞO., 108/2, lef. 36, 36/1, 11/2, 2, 13, 3 Haziran 1335 (3 Haziran 1919), 11 Ağustos 1335 (11 Ağustos 1919), 21 Kanun-ı evvel 1335 (21 Aralık 1919), 26 Temmuz 1335 (26 Temmuz 1919).

⁵⁶ Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, DH. EUM, 5/279, Kasım 1919; BOA, HR. HMŞ.İŞO, 108/2, lef. 62, 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919); BOA, DH.HMŞ, 6-2/12-30, lef. 1, 3 Kanun-ı evvel 1334 (3 Aralık 1918).

⁵⁷ İlk duruşma sonucunda Enver, Talat ve Cemal Paşalar, yalnızca Bâb-ı Âli Baskını gerekçe gösterilerek idam cezasına çarptırılmışlardır. Söz konusu mahkemede, 1915 Ermeni sevkıyatı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya, Maarif Nazırı Dr. Nazım ve Maliye Nazırı Cavid Beylere Trabzon, Yozgat ve Boğazlıyan'da meydana gelen üzücü olaylara engel olmamışlar, olayları öğrendikten sonra da olaylara sebebiyet verenleri cezalandırmamışlardır şeklinde anlamsız suçlamalar yöneltilmiştir. Sonuçta yalnızca Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Bey'ler için Ermeni meselesiyle ilgili ayrı bir dava açılmasına karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 134–136; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 305–309.

⁵⁸ Konuya ilişkin olarak bkz. *ATASE Arşivi*, Klasör: 532, Dosya: 2080, F. 7, 7-1, 10 Şubat 1331/7 Nisan 1332 (23 Şubat/18 Nisan 1916). Ayrıca bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 224.

⁵⁹ Aktaran: Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 104–105.

devletlerin teşvik ve kışkırtmaları, özellikle Amerika’da bulunan Ermeni lobilerinin desteğiyle adeta bir kan davası haline getirmişlerdir. Bu yüzden sevkıyat kararının başlıca sorumlusu olarak gördükleri İttihat ve Terakki’nin lider kadrosunu hedef almışlar ve bu hedef doğrultusunda, sevkıyat esnasında hayatlarını kaybeden Ermeni vatandaşların intikamını almak amacıyla Talat Paşa ile başlayıp, Abbas Halim Paşa, Said Halim Paşa⁶⁰, Cemal Paşa⁶¹, Dr. Bahaddin Şakir⁶² ve Cemal Azmi Bey’lerin öldürülmesiyle devam eden suikastlar silsilesini gerçekleştirmişlerdir⁶³. Nitekim İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Dürzi Lider Şekip Arslan Bey, Talat Paşa’nın vurulmasından yaklaşık altı gün sonra, Berlin’den Enver Paşa’ya yazmış olduğu, 21 Mart 1921 tarihli mektubunda Ermeni fedailerinin Enver, Talat ve Cemal Paşaları öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek yaklaşık bir sene öncesinden Berlin’e geldiklerini söylemiştir⁶⁴. Arslan’ın bu mektubu Ermenilerin suikast zincirleriyle ilgili önemli bir ipucu niteliğindedir. Bunun yanı sıra, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi’nde bulunan ve ilk kez tarafımızca ortaya çıkartılmış olan, 21 Nisan 1922 tarihli bir diğer belgede, İttihatçı liderlere yönelik Ermeni suikastlarıyla ilgili önemli iddialar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Amerika’daki bir Ermeni Cemiyeti, Talat ve Abbas Halim Paşa’ları şehit eden Ermeni katillerini mükâfatlandırdığı gibi, Mustafa Kemal ve Enver Paşa’ları da gördükleri yerde öldürmeleri için tayin etmiş oldukları katilleri Amerika’dan yola çıkarmışlardı⁶⁵. Söz konusu belgede Enver Paşa’nın yanı sıra sevkıyat olayı ile en ufak bir ilgisi olmayan Milli Mücadele’nin lideri Mustafa Kemal Paşa’nın bulunması, Ermenilerin konuyla ilgili bütün iddialarının nedenlerini daha iyi açıklamaktadır. Zira, Mustafa Kemal Paşa’nın öldürülmesiyle Milli Mücadele büyük darbe alacak, Ermeniler bu belirsizlik ortamından istifadeyle Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirmeye fırsat bulamadıkları Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti rüyasını hayata geçirmiş olacaktı. Nitekim ABD Washington Ermeni Ortadoks Kilisesi Papaz Vertanes Kalayjian’ın Nisan 2005’te, 1915 Ermeni olaylarıyla ilgili yapmış olduğu konuşmasında; *Kemal (Mustafa Kemal ATATÜRK) de bir kasaptır* şeklindeki sözleri⁶⁶, yukarıda zikretmiş olduğumuz tarihi belgeyi daha da anlamlı hale getirmektedir.

SONUÇ

Çalışmamızın sonucunda elde etmiş olduğumuz bulguları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- 1915’te alınan Ermeni sevkıyatı kararı, olası isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir değildir. Aksine, Ermenilerin isyan etmeleri ve Ruslarla işbirliği yapıp Osmanlı ordularına karşı bizzat savaşa girmeleri nedeniyle iç güvenliği sağlamaya yönelik alınmış bir karardır.
- 2- Sevkıyat kararı başlangıçta cephe gerisi bölgeler için düşünülmüş, ancak savaş şartları ve muhtemel bir iç savaş felaketinin önüne geçebilmek amacıyla Anadolu’nun diğer bölgelerinde de uygulanmıştır.

⁶⁰ Said Halim Paşa’nın Ermeni komitacıları tarafından değil, aile içi hesaplaşma sonucu öldürüldüğü ve Ermeni komitacılarının da bu cinayeti üstlendiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, “Sadrazam Said Halim Paşa’yı Kimler Öldürdü?”, *Tarih Konuşuyor*, C. I, Sa. 1, Şubat 1964, s. 48–53.

⁶¹ Cemal Paşa suikastıyla ilgili üç farklı iddia bulunmaktadır. Söz konusu iddialar için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 351–355; Abdülvahap Kara, “Yetmişbeş Yıllık Tarihi İfşaat!”, *Tarih ve Düşünce*, Sayı 58, Mayıs 2005, s. 16–23.

⁶² Dr. Bahaddin Şakir suikastı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Çiçek, *a.g.e.*, s. 189–196.

⁶³ Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star Enver Pasha in Soviet Russia (1919–1922)*, Tokyo 1991, s. 69.

⁶⁴ Şekip Arslan Bey’den Enver Paşa’ya, 21 Mart 1922. *Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi*, Nr. 1200.

⁶⁵ *TİTE Arşivi*, Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139, 18/21 Nisan 1922; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 364–365.

⁶⁶ Kalayjian’ın bu yakışsız sözleri Türkiye Ermenileri Patrikliği tarafından kınanmıştır. “Türk Ermenileri Ermeni Papazı Kınadı”, *Gözcü*, 16 Nisan 2005, s. 1–12. Bu durum, Türkiye Ermenileri ile diaspora Ermenileri arasında büyük düşünce farklılıkları bulunduğunu gösterdiği gibi, etnik imha iddialarının dış kaynaklı olduğu hakkında önemli bir ipucu niteliğindedir.

- 3- Sevkıyat kararı, herhangi bir yabancı devletin baskısı veya teşviki sonucunda değil, tamamen İttihat ve Terakki yönetiminin kendi tasarrufuyla alınmıştır.
- 4- Sevkıyat sırasında Ermenilerin can, mal ve namus güvenliklerinin sağlanması için başta Dâhiliye Nazırı Talat Bey olmak üzere, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından azami ölçüde çaba harcanmıştır. Ancak, savaş şartları dolayısıyla güvenlik önlemlerinin yetersiz kaldığı durumlarda bazı tatsız olaylar yaşanmıştır. Bu olaylarla ilişkili olarak Ermeni vatandaşlarımızın bir kısmı salgın hastalıklardan, bir kısmı da eşkıya saldırıları sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir. Ancak, İttihat ve Terakki Hükümeti bu konuda planlı ve kasıtlı bir imha eyleminin içerisinde olmamış, aksine üzücü olaylar karşısında gerekli hassasiyeti göstermiş, büyük devlet olma geleneğinin etkisiyle görevini ihmal eden veya kötüye kullanan kamu görevlilerini en ağır biçimde cezalandırmıştır.
- 5- 1915 ortalarında alınmış olan sevkıyat kararıyla, Ermenileri imha etmek gibi bir amaç güdülmemiştir.
- 6- Başta Cemal ve Talat Paşalar olmak üzere, İttihat ve Terakki'nin lider kadrosu sevk edilen Ermenilere karşı oldukça iyi davranmışlar ve ellerinden geldiği ölçüde onlara yardımcı olmaya çalışmışlardır.
- 7- 1915 Ermeni sevkıyatı, İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmesinin ardından İtilaf Devletleri'nin gölgesi altında kurulmuş İttihatçı aleyhtar hükümetler tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve yargıya havale edilmiştir. İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunun çoğunun yurt dışında olması sebebiyle gıyaben başlayan yargılama sürecinde sevkıyat olayını sonradan haber almış olan Cemal Paşa'ya, Dr. Nazım ve Cavid Beylere bile suç isnat ettirilmeye çalışılmış ancak ispat edilememiştir. Buna karşın Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler hakkında oldukça ciddi suçlamalarda bulunulmuştur.
- 8- Yine İttihatçı liderler için Almanya ve İsviçre Hükümetleri'ne yapılan iade başvurularında ve gıyabi yargılamalar sırasında (Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler dışında) Ermeni sevkıyat olayı ile ilgili herhangi bir suçlamada bulunulmamış, dolayısıyla bu konuda herhangi bir ceza da söz konusu olmamıştır.
- 9- Yurt dışında yaşayan Ermeniler sevkıyat olayına büyük tepki göstermişler, yardım adı altında ülke içerisine sızarak propaganda faaliyetlerinde bulunmak istemişlerdir. Ancak bu zararlı faaliyetler Osmanlı yetkili makamlarınca engellenmiştir.
- 10- Sevkıyat olayının başlaması üzerine ülke dışına kaçmayı başarabilen Ermeniler, İttihat ve Terakki yönetiminin almış olduğu sevkıyat kararına bir tepki olarak, 1916'da gerçekleşen İkinci Kanal Seferi sırasında gönüllü olarak İngiliz ordusunda görev almışlardır.
- 11- Meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında yurt dışındaki Ermeni lobileri ile bu lobilerin yurt içindeki uzantılarının önemli rolü olmuştur. Ermeni lobileri içerisinde en aktif durumda olduğu anlaşılan ABD Ermeni lobisi, sevkıyat kararının intikamını almak amacıyla İttihatçı liderlere yönelik suikastları organize etmiş, katilleri ödüllendirmiş ve bununla da yetinmeyerek sevkıyat olayı ile hiçbir ilgisi bulunmayan Türk Milli Mücadelesi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'yı bile öldürmeyi planlamıştır.

KAYNAKÇA

- Adivar, H. E. (1926). dip, *Memories of Halide Edip*, London.
- Artuç, N. (2005). *Ahmed Cemal Paşa (1872–1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta.
- Atay, F. R. (1981). *Zeytindağı*, İstanbul.
- Ata, F. (2005). *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay., Ankara.
- Babacan, H. (2005). *Mehmet Talat Paşa (1874-1921) Siyasi Hayatı ve İcraatı*, TTK Yay., Ankara.

- Bayburt, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III/3, TTK Basımevi, Ankara.
- Cemal, P. (2001). *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- Çavdar, T. (1995). *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara.
- Çiçek, H. (2004). *Dr. Bahaddin Şakir*, Kaynak Yay., İstanbul.
- Dabağyan, L. P. (2001). *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.
- Erden, A. F. (1954). *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*, Ankara.
- Halka, D. (1913). Sa. 28, 17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913).
- Jaeschke, G. (1991). *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara.
- Kara, A. (2005). Yetmişbeş Yıllık Tarihi İfşaat!. *Tarih ve Düşünce*, 58:16–23.
- Kılıç, S. (2003). *Ermeni Sorunu ve Almanya*, Kaynak Yay., İstanbul.
- Kutay, C. (1964). Sadrazam Sait Halim Paşa'yı Kimler Öldürdü?. *Tarih Konuşuyor*, I(1):48–53.
- Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*. (2001). Derleyen: Adem Sarıgöl, IQ Yay., İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2005). Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele. *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. (1995). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.
- Öke, M. K. (1996). *Ermeni Sorunu*, İstanbul.
- Özdemir, H. (2004). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Basımevi, Ankara.
- Özdemir, H. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Yay., Ankara.
- Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van.
- Talat Paşa'nın Anıları*. (2003). Yayına Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- Talat Paşa'nın Hatıraları. (1946). Yayına Haz. Enver Bolayır, İstanbul.
- The Illustrated London News. (1915). Sa. 361, 18 September, s. 502-503.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul.
- Türk Ermenileri Ermeni Papazı Kınadı. *Gözcü*, 16 Nisan 2005, s. 1–12.
- Yamauchi, Masayuki. (1991). *The Green Crescent Under The Red Star Enver Pasha in Soviet Russia (1919–1922)*, Tokyo.

ARŞİV BELGELERİ

ATASE Arşivi, Klasör: 532, Dosya: 2080, F. 7, 7-1.

BOA, *DH.ŞFR*, 54/9, 54/10, 54/270-1, 54/411, 54-A/167, 55/292, 55-A/14, 56/186, 56/236, 57/105, 57/155, 57/157-158, 57/313, 58/124, 58/141, 59/19, 60/10, 60/35, 62/276, 63/136, 63/145 a, 145 b, 63/307, 64/293, 66/192, 67/28, 67/130, 69/71, 72/66, 72/224, 74/275, 74/281, 76/147, 80/86, 82/72, 82/98.

BOA, *DH.HMŞ*, 6-2/12-30.

BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, Lef. 2, 6/1, 6/2, 11/2, 13, 32, 36, 36/1, 62, 63.

BOA, *DH.EUM*, 5/279.

TİTE Arşivi, Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139.

Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi, Nr. 1200.